

Janosz-Biskupowa, Irena

Rozwój przestrzenny miasta Ełku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 249-262

1959

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA EŁKU *)

Wstęp

Miasto Ełk nie należy do najlepiej opracowanych ośrodków mazurskich w historiografii polskiej i niemieckiej. Podstawę nielicznych opracowań stanowiły źródła archiwalne, które znajdowały się w b. Archiwum Królewieckim. Dokument erekcyjny miasta został opublikowany w rozprawie H. Golluba: „Lyck — 500 Jahre”. Artykuł ten, oparty również na dalszych materiałach archiwalnych, jest podstawowym opracowaniem dziejów Ełku, podobnie jak wyczerpujący artykuł R. Bramera o nazwach ulic. Obie te prace, obok szeregu innych przyczynków, wydrukowane zostały w księdze pamiątkowej, wydanej z okazji pięćsetlecia istnienia miasta¹⁾. W różnych czasopismach znajdujemy fragmenty źródeł i opracowania pewnych zagadnień szczegółowych, dotyczących historii Ełku²⁾. Wydana została również kronika Ełku, opracowana w początkach XIX w. przez Horcha³⁾. Z monografii, zajmujących się Ełkiem, wymienić należy

*) Artykuł powyższy opracowany został na zlecenie Działu Dokumentacji Naukowej Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie jako materiał do opracowania planu zagospodarowania przestrzennego m. Ełku. Kierownictwu PKZ składam serdeczne podziękowanie za udzielenie zezwolenia na opublikowanie niniejszego artykułu.

¹⁾ Festschrift zur Feier des 500-jährigen Bestehens von Lyck, Lyck 1925. Wykorzystano zawarte w nim artykuły: Gollub H., Lyck-500 Jahre (s. 8—17); Matthias K., Unser neues Rathaus (s. 18—23); Wiśniewski R., Aus der Geschichte der evangl. Pfarrkirche zu Lyck (s. 24—26); Bock, Geschichte des Gymnasiums (s. 31—34); Hintz Fr., Bilder aus der Geschichte des Lycker Volksschulwesens (s. 35—42); Beissert E., Mitteilungen aus der Geschichte des Lehrerseminars Lyck (s. 43—46); Dunst, Geschichte der Gerichte in der Stadt und im Kreise Lyck (s. 47—50); Haupt, Einiges aus dem Werdegange der Goetheschule (s. 54—59); Bobeth, Städtische Berufsschule Lyck Ostpr. (s. 65—69); Brammer R., Strassen-und Flurnamen in Lyck (s. 81—92); Reinberger, Die Russen in Lyck (1914/15) (s. 93—109).

²⁾ Göring H., Die Matrikeln der staatlichen Ernst Moritz Arndtschule mit einer Liste von Schülern aus Königsberg aus den Jahren 1675—1744, Alt-preussische Geschlechterkunde 14, 1940; Mülverstedt G. A., Die Vassalen-Tabellen und-Register der Hauptämter in Masuren, Zur Geschichte masurischer Ortschaften, Mitt. der Litterarischen Gesellschaft Masovia, H. 12, 1907; Protokoll der Schöffengerichte zu Lyck vom 26. Sept. 1525, Kundschaft von der Lyck der Sweidtzers Kruegks halben, mitget. von K. A. Maczkowski, Mitt. der Litterarischen Gesellschaft Masovia, H. 7, 1901; Urkunden über kirchliche Orte und Geistliche in Masuren vor der Reformation, bearb. v. Liedtke, Mitt. der Litterarischen Gesellschaft Masovia, H. 7, 1901; Chojnacki Wł., Zbory polsko-ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI—XX w., Reformacja w Polsce, r. XII, 1956; Gollub H., Ein Grenzgang im alten Lyck, Prussia 26, 1926; Mülverstedt G. A., Zur masurischen Orts-und Adelskunde, Mitt. der Lit. Gesellschaft Masovia, 7, 1901; Sembritzki J., Kleine Beiträge zur Geschichte des Gymnasiums und der Schulen zu Lyck, Mitt. der Litt. Ges. Masovia, H. 10, 1904.

³⁾ Horch, Chronik der Stadt Lyck, Progr. Gimn., Lyck 1859.

prace A. H. Lucanus 4), H. Bonka 5) i M. Toeppena 6). Dziejami architektury zajął się A. Boetticher 7). Szkic historii miasta opracowany został w „Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego” 8), jak również w „Słowniku Geograficznym Państwa Polskiego” 9) oraz w „Przewodniku po Mazurach i Warmii” M. Orłowicza 10). Daty lokacji Elku i wsi powiatu elckiego podaje Wojciech Kętrzyński 11). Materiału do dziejów szkolnictwa dostarczają: M. Bobkowska 12), E. Machholz 13), F. Hintz 14), J. Brehm 15). E. Sukertowa-Biedrawina omawia walkę o mowę polską w szkolnictwie 16) oraz w diecezji elckiej 17) w drugiej ćwierci XIX wieku. Przede wszystkim bogaty materiał z tego zakresu pozostawił Gustaw Gizewiusz 18). Drukarni polskiej w Elku poświęcili sporo miejsca: J. Sembrzycki 19), F. Koch 20). Dane statystyczne czerpiemy z „Deutsches Städtebuch” 21) i „Ostpreussisches Städtebuch” 22). Nieco wiadomości zawiera wydawnictwo: „Warmia i Mazury” 23). Stosunki miejscowe na przełomie XVIII i XIX wieku nawiązują listy Tymoteusza Gizewiusza do Ludwika Borowskiego 24).

Bardzo skąpo przedstawia się materiał ilustracyjny, dotyczący Elku. Brak mianowicie starych planów i sztychów — z wyjątkiem

4) A. Lucanus, Preussens uralter und heutiger Zustand, Lötzen 1913.

5) H. Ponk, Die Städte und Burgen in Altpreussen (Ordensgründungen in ihrer Beziehung zu Bodengestaltung), Königsberg 1895.

6) M. Toeppen, Geschichte Masurens, Danzig 1870; tenże, Ueber preussische Lischken, Flecken und Städte, Altpreussische Monatsschrift. Bd. IV, H. 1, 1867.

7) A. Boetticher, Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, H. VI, Masuren, Königsberg 1896.

8) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. II, Warszawa 1881.

9) Słownik Geograficzny Państwa Polskiego. wyd. St. Arnold, t. I, Warszawa 1939.

10) M. Orłowicz, Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii, Warszawa 1923, s. 85 — 88.

11) W. Kętrzyński, O ludności polskiej w Frusiech niegdyś Krzyżackich, Lwów 1882.

12) M. Bobkowska, Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793 — 1806, Warszawa 1945.

13) E. Machholz, Altpreussens lateinische Stadtschulen im J. 1788. Mitteilungen der Litterarischen Gesellschaft, Masovia 1910, s. 2.

14) F. Hintz, Bilder aus der Geschichte des Lycker Volksschulwesens, Festschr. s. 35 — 42.

15) J. Brehm, Die Entwicklung der evangelischen Volksschulen in Masuren im Rahmen der Gesamtentwicklung der preussischen Schulen, Bialla (Biała Piska) 1914, s. 204 i in.

16) E. Sukertowa-Biedrawina, Walka o mowę polską w szkołach na Mazurach w XIX i początkach XX w. Konferencja Pomorska 1954, Warszawa 1951, s. 379 — 401.

17) E. Sukertowa-Biedrawina, Z zagadnień walki o szkołę polską w diecezji elckiej w pierwszej połowie XIX w., Kom. Maz.-Warm. 1958 nr 1 (59).

18) (Gustaw Gizewiusz), Die polnische Sprachfrage in Preussen, Leipzig 1845.

19) J. Sembrzycki, Die Lycker Erzpriester Johann u. Hieronymus Maletius, Altpr. Monatschr. 1888, s. 629 i nast.

20) F. Koch, Der letzte Druck des Lycker Erzpriesters Joh. Maletius, Altpr. Monatschr. 1903, s. 481 — 486. Beilage 16 (druki).

21) Deutsches Städtebuch, herg. von E. Keyser, 1939.

22) Ostpreussisches Städtebuch, Bartenstein 1926.

23) Warmia i Mazury, praca zbiorowa pod red. St. Zajchowskiej i M. Kiełczewskiej-Zaleskiej, Poznań 1953.

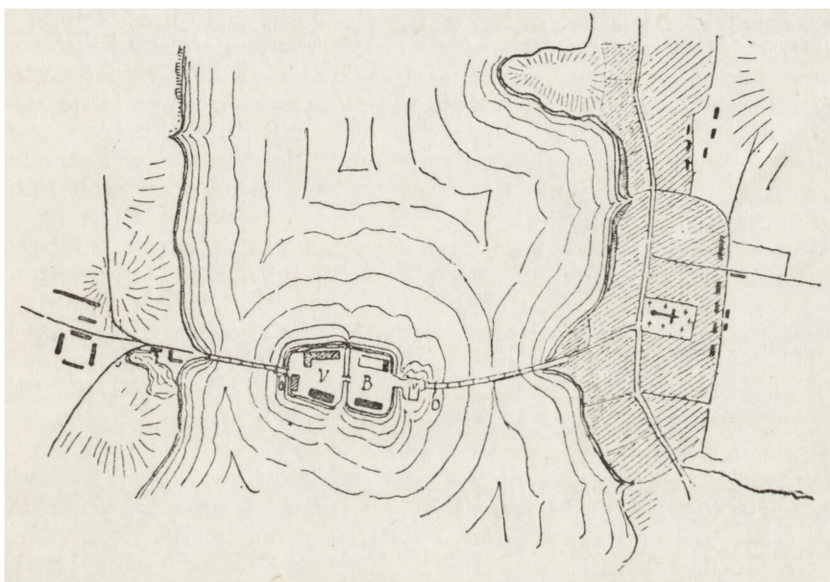
24) R. Reicke, Briefe von Timoteus Gisevius an Ludw. Ernst Borowski, Altpr. Monatschr. 1900, 1901, 1902.

planu Giesego oraz widoku u K. Hartknocha²⁵). Większość fotografii Elką z końca XIX i początków XX w. zawiera wspomniana księga pamiątkowa.

I. UKŁAD PRZESTRZENNY MIASTA ELKU OD XV DO POŁOWY XIX WIEKU

A) Tło historyczne

Po raz pierwszy nazwę Elk (Lyck)²⁶), zapewne pochodzenia bałtyjskiego, spotykamy na przełomie XIV/XV w. przy okazji budowy w latach 1398 — 1406 zamku na wyspie dzisiejszego Jeziora Elckiego przez komtura z Bałgi, Ulryka v. Jungingen²⁷). Zamek stanowić miał punkt oparcia zarówno w czasie wypraw na Litwę, jak również czuwać stale nad granicą. Zamkiem i okolicą z ramienia władz krzyżackich zawiadywał urzędnik, zwany prokuratorem, podległy wspomnianemu powyżej komturowi bałgijskiemu.

Plan miasta Elką wedł. Giesego (1826 — 1828)

Wokół zamku w krótkim czasie osiedlać się zaczęli koloniści, pochodzący z terenu Mazowsza. Osadnicy bowiem niemieccy zatrzymywali się przeważnie w spokojniejszych miejscowościach, w części zachodniej Prus, a dodać należy, że w początkach XV w. napływ kolo-

²⁵) Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen*, Frankfurt, Leipzig 1684.

²⁶) L. Zabrocki, *Nazewnictwo, Warmia i Mazury*. Poznań 1953. „Miejscowa ludność mówi Łek, „do Łka”. Taką samą nazwę nosi rzeka przepływająca przez to miasto, źródłółw tej nazwy jest pochodzenia sudawskiego, miejscowość leży bowiem na starym terenie Sudawów (Jaćwingów). Polska postać Elk powstała z miejscownika „we Łku”, z którego owo „e” zaczęto uważać jako przynależne do samej nazwy; do rozłożonej w ten sposób postaci „we Łku”, czyli „w Elku”, dorobiono pierwszy przypadek — „Elk”.

²⁷) A. Lucanus, *Freussens uralter und heutiger Zustand*, s. 99 i przyp. na s. 160.

nistów z Niemiec wyraźnie słabnie. Fakt ten zasługuje na podkreślenie, gdyż napływająca później ludność mazurska nada Elkowi na długie wieki charakter miasta polskiego i stworzy zeń ośrodek życia kulturalnego dla regionu Mazur.

Zahamowany może klęską grunwaldzką napływ ludności wzmacnia się w następnych latach, skoro już w r. 1425 w. mistrz Paweł v. Russdorf lokuje na brzegu jeziora, na południe od zamku, wieś na prawie chełmińskim. Lokatorem, a następnie pierwszym sołtysem zostaje Bartusch (Bartosz) Bratomi, z pochodzenia prawdopodobnie Mazowszanin. Przywilej lokacyjny nadaje wsi 48 łąnów (806 ha), z których 4, wolne od czynszu, otrzymuje sołtys na prawie dziedzicznym, dalsze 4 — na tych samych warunkach — ma otrzymać przyszły proboszcz. Z pozostałych łąnów chłopci mają płacić po upływie 12 lat wolnizny po 1/2 grzywny i 2 kury od łąnu. Z dalszych partii dokumentu wynika, że obok rolnictwa mieszkańcy Elku zajmować się mają rybolowstwem, myśliwstwem, a zwłaszcza bartnictwem, określono im bowiem dokładnie warunki wykonywania tych zawodów. Pod względem handlowym wieś zostaje całkowicie uzależniona od zamku, któremu ma sprzedawać swoje produkty, a stamtąd kupować towary, jak np. sól, piwo, mąkę, płótno. Do obowiązków osiedleńców należy naprawa zamku i tamy koło młyna oraz — o ile zostanie założony folwark krzyżacki — koszenie siana. Do uprawnień sołtysa w zakresie sądownictwa zaliczał się również jego udział w dochodzie z opłat sądowych. Podobnie jak w innych wsiach na prawie chełmińskim i tutaj sołtys obowiązany był do służby wojskowej²⁸⁾.

Wybór miejsca okazał się szczęśliwy, skoro zapewne w 10 lat później, tenże sam w. mistrz podnosi Elk do rangi miasta, powiększając jego teren tym sposobem do 102 łąnów, z których 8 należy do sołtysa, 4 do proboszcza, 40 (tych nadanych jeszcze w r. 1425) zostaje uwolnionych od czynszu, a od pozostałych 50 — mieszczanie mają płacić po 1/2 grzywny i 11 kur od łąnu. Przypuszczalnie wtedy też otrzymał Elk prawo odbywania raz na rok jarmarku²⁹⁾.

Z nieznanых nam przyczyn rozwój osady został w najbliższych latach zahamowany. W pewnej mierze przyczyniła się do tego wojna 13-letnia (1454 — 1466), w czasie której Elk zdobyły wojska polskie. W r. 1454 zburzono zamek. Na skutek zawarcia pokoju toruńskiego w 1466 r. Elk pozostał pod władzą Zakonu Krzyżackiego, lennika Polski i rozwijał się b. wolno. Około r. 1470 zbudowano kościół parafialny³⁰⁾, w r. 1483 osada otrzymuje dodatkowo 65 łąnów pól i lasów (łącznie posiada 1.398 ha). W r. 1499 Elk zwany jest jedynie wsią,

²⁸⁾ H. Gollub, Lyck — 500 Jahre, Festschrift, s. 9 i nast.; por. Horch, Chronik der Stadt Lyck, s. 5 i n.

²⁹⁾ Nie wiadomo, czy oryginał przywileju dochował się, a jeśli tak, to gdzie się znajduje. Jedynie autopsja mogłaby ostatecznie ustalić, czy nie mamy tu do czynienia z falsyfikatem. Dokument bowiem, wystawiony przez w. mistrza Pawła Russdorfa, nosi datę 1445 — czyli 4 lata po abdykacji i śmierci jego wystawcy. Jeśli uważać go za autentyczny, to należy przyjąć jedną z dwóch hipotez: a) dokument został wystawiony rzeczywiście przez P. Russdorfa, ale z nieznanых nam przyczyn nie został dokończony, końcową partię dopisano dopiero w r. 1445, b) pisarz omyłkowo umieścił: 1445 zamiast 1435. — Por. Gollub, Lyck — 500 Jahre, s. 13; Horch, Chronik, s. 6; Słownik geogr. Król. Polsk. i innych..., t. II, s. 338.

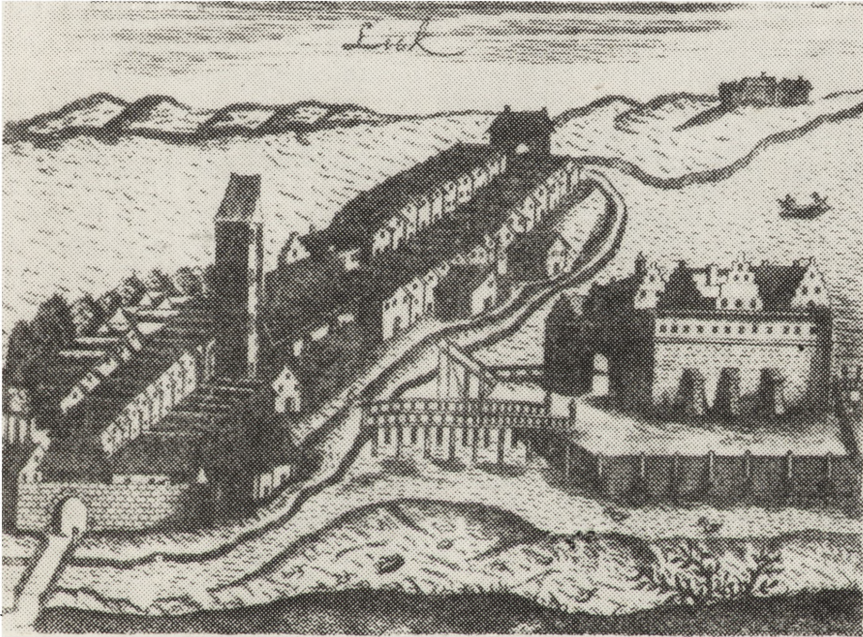
³⁰⁾ Horch, Chronik, s. 11; Wiśniewski R., Aus der Geschichte der evangelischen Pfarrkirche zu Lyck, Festschrift, s. 24.

w której znajdują się kościół, karczma i szkoła, leżąca naprzeciw cmentarza³¹⁾. W tym też czasie ludność Elku liczy około 600 osób³²⁾.

Po sekularyzacji Prus w r. 1525 ks. Albrecht odrywa Elk od diecezji warmińskiej i oddaje biskupowi pomezzańskiemu, zwolennikowi reformacji, którą zaprowadzono także w Elku, wciąż zwanym jeszcze wsią. Zamek, odbudowany po r. 1497, staje się obecnie siedzibą urzędnika książęcego.

Z r. 1525 zachował się fragment protokołu posiedzenia sądu ławniczego w Elku, któremu przewodniczył pierwszy urzędnik książęcy, Krzysztof v. Czebicz. W skład sądu weszli ludzie przeważnie o nazwiskach polskich: Berthumil Scholts (sołtys), Bartek Rostuch, Jorge Tarsch, Bretusch Schiffka, Maczei Kruger (karczmarz), Gregor Mucha, Martschin Kroll, Jan Lorentowicz i Jan Visma³³⁾. Ten układ narodowościowy jest analogiczny do stosunków panujących w okolicznych wsiach i majątkach, o czym świadczą tak nazwy miejscowości, jak i nazwiska ich właścicieli³⁴⁾.

Wiek XVI, na terenie Prus wiek pokoju, jest równocześnie okresem największego rozwoju i rozkwitu Elku, przede wszystkim na polu szkolnictwa i piśmiennictwa. W r. 1536 ks. Albrecht sprowadza do Elku znanego pisarza i drukarza krakowskiego, Jana z Sącza, który

Widok m. Elku wedł. Hartknocha z r. 1684

³¹⁾ Urkunden über kirchliche Orte und Geistliche in Masuren vor der Reformation, bearb. von dr Liedtke, s. 244 i n.

³²⁾ Deutsches Städtebuch, s. 79.

³³⁾ Protokoll des Schöffengerichts zu Lyck vom 26. Sept., mitg. v. K. Maczkowski, s. 127 i n.

³⁴⁾ Por. Mülverstedt G. A., Zur masurischen Orts- und Adelskunde, s. 19 i nn.; tenże, Die Vasallen-Tabellen und- Register der Hauptämter in Masuren, s. 24 i nn. Jeszcze w r. 1825 ludność polska w pow. elckim stanowi — wg statystyki niemieckiej — 89% ogółu mieszkańców. Od tego też czasu datuje się ciągly jej spadek, który dochodzi do 12% w r. 1925, Warmia i Mazury, cz. II, s. 361.

na nowym terenie przyjął nazwisko „Malecki”, zlatynizowane później zwyczajem ówczesnym na „Maletius”. Został on arcyopasterzem w Ełku, równocześnie prowadził jedną z trzech drukarni w Prusiech, wydając książki w języku polskim. Syn jego, Hieronim, został w 1546 r. rektorem szkoły, założonej w Ełku przez ojca, z językiem wykładowym polskim i — podobnie jak Jan — wydał po polsku szereg pism religijnych ³⁵). W r. 1587 margrabia Jerzy Fryderyk nadaje szkole tytuł „szkoły prowincjonalnej” z uprawnieniami, które zezwalają jej absolwentom na wstęp na uniwersytet królewiecki. W r. 1599 szkołę tę spotyka dalszy awans — zostaje szkołą książęcą, nadzór zaś nad nią sprawuje wydział filozoficzny uniwersytetu królewieckiego. W dalszym ciągu głównym jej zadaniem jest kształcenie Mazurów. Charakter ten utrzymuje ona jeszcze przez długi czas — język niemiecki wypiera język polski b. powoli. Jeszcze w r. 1802 wykładano w niej tygodniowo 10 godzin języka polskiego, który skasowano całkowicie dopiero w r. 1810. Zachowywała ona też stałe prawo przygotowywania do studiów wyższych, uczono tam języka greckiego, łaciny oraz hebrajskiego. Ponieważ poziom nauczania obniżył się, w r. 1813 przeprowadzono reformę szkoły i przekształcono ją w czysto niemieckie gimnazjum ³⁶).

Rozwój Ełku w XVI w. nie ograniczał się bynajmniej do szkolnictwa. W latach 1547 — 1551 odbudowano na nowo kościół parafialny pod wezwaniem św. Katarzyny. Kazania wygłaszano tam początkowo tylko po polsku. Pierwsze kazanie niemieckie odbyło się w r. 1584. Od tego czasu wygłaszano kazania na zmianę po polsku i niemiecku. W połowie XVI w. powstaje również szpital, spełniający wówczas rolę przede wszystkim przytułku dla starców i nieuleczalnie chorych; dopiero w XIX w. przekształcono go w szpital w nowoczesnym tego słowa znaczeniu ³⁷).

Podstawą ekonomiczną dalszego rozwoju Ełku i ostatecznego nadania mu charakteru miasta jest przywilej ks. Albrechta z r. 1560, ustanawiający w Ełku targ tygodniowy. Niedługo później, choć, niestety, nie wiemy dokładnie kiedy, otrzymuje miasto prawo odbywania 3 jarmarków rocznie. O wzroście znaczenia handlowego świadczy m. in. zwiększenie liczby karczem z 24 w r. 1539 do 50 w końcu XVI w. Ełk leżał bowiem przy trakcie prowadzącym z Mazowsza do Królewca i Wilna. Stosunkowo niewiele wzrosła liczba mieszkańców — około r. 1600 jest ich tylko mniej więcej 800. Prawdopodobnie spowodowały to zarazy, które w latach 1559, 1563 i 1572 nawiedziły miasto.

Rozkwit miasta zahamowany został w połowie XVII w. w czasie wojen szwedzkich. W r. 1655 Ełk zajęli Szwedzi, którzy nałożyli nań wysoka kontrybucję. W październiku 1656 r., po zwycięstwie polskim pod Prostkami, Ełk został zajęty przez najemnych Tatarów pod wodztwem hetmana Gosiewskiego. Miasto splądrowano i spalono,

³⁵) Zob. E. Sukertowa-Biedrawina, *Walka o mowę polską*, s. 383.

³⁶) Eock, *Geschichte des Gymnasiums*, Festschrift, s. 31; Warmia i Mazury, cz. II, s. 176. O proboszczach ełckich, zwłaszcza zaś o obu Maleckich, mówi szerzej Wł. Chojnacki w swojej pracy: *Zbory polsko-ewangelickie w b. Prusach Wschodnich od XVI do XX w.*, s. 331 i n.

³⁷) *Deutsches Städtebuch*, s. 79; Horch, *Chronik*, s. 11 i n.; Gollub H., *Lyck — 500 Jahre*, Festschrift, s. 15.

ludność częściowo wymordowano, częściowo uprowadzono w jasyr. W parafii eickiej pojmanyh zostało 448 osób, ścietych 30, 1 utopiona i 1 powieszona³⁸⁾). Straty były tym dotkliwsze, że w r. 1653 przeszła przez miasto zaraza.

Aby umożliwić podźwignięcie się Elku z ruiny, elektor Fryderyk nadaje miastu w dniu 23 VIII 1669 r. nowy przywilej. Mocą jego ustanowiono czwarty jarmark, władze miejskie otrzymują prawo sądownictwa w ważniejszych sprawach i udział w dochodach z kar sądowych. Równocześnie stara pieczęć miejska ze skaczącym jeleńcem zamieniona zostaje na nową z wizerunkiem boga rzymskiego Janusa, „stróża domów i bram kraju”. Wspomniany przywilej umożliwia nam również bliższe poznanie stosunków, panujących w mieście. Wymienia on bowiem istniejącą w Elku giełdę (Kaufhaus), ławy piekarskie i rzeźnicze, kramy szewców, krawców, kowali i garncarzy oraz 44 mistrzów — browarników. Wydany zaś w następnym roku, tj. w 1670, wilkierz zabrania zasiadania w radzie nie-Niemcom (Undeutscher)³⁹⁾.

Wyzyskanie nowych uprawnień utrudnił ogromny pożar, który ogarnął całe miasto w r. 1688. Spłonął wtedy: kościół, 80 domów, ratusz i budynek szkolny. W związku z tym powstał projekt przeniesienia szkoły do Kętrzyna. Projekt nie został jednak zrealizowany.

2 herby m. Elku: z r. 1513 i z r. 1669

Dalsze lata są okresem wzrastającej stagnacji, pogłębionej jeszcze przez zarazę z lat 1709 — 1710, która pochłonęła ponad 1.000 ofiar. Powoduje to ponowny spadek liczby mieszkańców: w r. 1732 jest ich tylko 1.053 (w tym 521 mężczyzn). Większy wzrost daje się zauważyć w dalszych latach: w r. 1775 mieszkańców jest już 1.810 (w tym tylko 797 mężczyzn), a w r. 1825 — 3.209.

Z ważniejszych wydarzeń XVIII w. wymienić należy założenie szkoły miejskiej w 1720 r., otwarcie pierwszej apteki w 1764 r. W 1754 r. urodził się znany historyk Ludwik Baczko (który zmarł

³⁸⁾ G. Chr. Pisański, Nachricht von dem im Jahre 1656 geschehenen Einfalle der Tartarn in Preussen, Mitteil. der Litt. Ges. Masovia 1901, s. 85 — 122.

³⁹⁾ H. Gollub, Lyck — 500 Jahre, Festschrift, s. 15 i n.; Horch, Chronik, s. 6 i n.

jako profesor uniwersytetu królewieckiego w 1823 r.). Ujemnie na dziejach miasteczka odbiły się ustawiczne przemarsze wojsk rosyjskich w czasie wojny 7-letniej.

W r. 1800 powstało w Ełku polskie seminarium nauczycielskie, przeznaczone dla polskiej młodzieży z Mazowsza, przyłączonego po ostatnim rozbiorze do Prus pod nazwą: Nowe Prusy Wschodnie („Neu-Ostpreussen”). Organizatorem i kierownikiem tej szkoły był arcybiskup ełcki, Tymoteusz Gizewiusz, doskonały znawca języka polskiego, stryj Gustawa Gizewiusza. Seminarium upadło po zajęciu Prus przez Napoleona ⁴⁰⁾.

Ciężkie czasy przechodzili mieszkańcy Ełku w okresie wojen napoleońskich. Po zajęciu Ełku przez wojska francuskie w początkach 1807 r. ludność zmuszona została do zapłacenia ponad 7.000 talarów kontrybucji. Po powrocie spod Moskwy wygłodzone, nieszczęśliwe niedobitki armii Napoleona zawlekły różne epidemie. Toteż kiedy do Ełku dnia 14 stycznia 1813 r. wkroczył car Aleksander I, witany był uroczystie i z entuzjazmem przy Polskiej Bramie w nadziei, że jest on zwiastunem upragnionego pokoju.

Powitanie cara Aleksandra I w r. 1813 przy Polskiej Bramie

Po ostatecznym zakończeniu wojny na miasto spadają klęski żywiołowe. W latach 1819, 1821 i 1822 szaleją pożary, które niszczą całą zabudowę miasta (dlatego też Ełk robi wrażenie miasta XIX-wiecznego — nie ma tam żadnego wcześniejszego zabytku). Miary zniszczeń dopełniają epidemie cholery: w latach 1831 (przeszło 300 ofiar), 1837 (180 ofiar), 1844 (331), 1853 (382) i 1854. Epidemia z r. 1844 połączona była z głodem, wywołanym niespotykanym dotąd

⁴⁰⁾ M. Bobkowska, Pruska polityka szkolna..., s. 79, 81 — 85, 156.

nieurodzajem. W r. 1845 przybył do miasta Fryderyk Wilhelm IV, aby na własne oczy przekonać się o rozmiarach klęski ⁴¹⁾.

B) Przemiany przestrzenne

Miasto Elk faktycznie rozwinęło się dopiero w XVI w. na miejscu dawnej wsi o tej samej nazwie. Położone jest ono między Jeziorem Elckim a rzeką Elk. Fakt powstania miasta na miejscu dawnej wsi nadał mu charakterystyczny, bardzo rzadko spotykany kształt. Rozciągnęło się ono, podobnie jak przedtem wieś, wzdłuż wschodniego brzegu jeziora i składało się właściwie z jednej ulicy, zwanej Główną (Hauptstrasse, potem ces. Wilhelma, dziś Wojska Polskiego), o długości 1,7 km, idącej z północy na południe. W części środkowej ulica rozszerzyła się tworząc rodzaj placu rynkowego. Miasto z dwóch stron oblane było wodą, z dwóch pozostałych otoczone palisadą, zburzoną w początkach XIX w. Murów obronnych nie posiadało. Od strony północnej wiodła do miasta Brama Niemiecka, zwana również Garncarską (Töpferende). Przy Bramie Niemieckiej zbiegały się drogi prowadzące do Giżycka, Olecka i Orzysza. Brama Polska znajdowała się u południowego końca Elku nad rzeką Elk. Do ul. Głównej dochodził most zwodzony, łączący miasto z zamkiem, położonym na wyspie.

Zamek, zbudowany w latach 1398 — 1408, zburzony w r. 1454, został odbudowany w końcu XV w., następnie przebudowany w XVII i XVIII w. Dostępu doń broniły 2 bramy i 2 wartownie. Sam zamek był średniej wielkości, utrzymany pierwotnie w stylu gotyckim. Wewnątrz znajdowała się wielka sala, w której pastor z Wystrucia odprawiał 2 razy do roku nabożeństwa protestanckie. Podczas jednej ze wspomnianych przeróbek dobudowano 1 skrzydło. Na wyspie poza zamkiem mieściła się kamlaria, spichlerze, stodoły i gorzelnia oraz inne zabudowania gospodarcze. Zamek był początkowo siedzibą prokuratora krzyżackiego, następnie zaś starosty książęcego ⁴²⁾.

Z godnych uwagi budynków w mieście wymienić należy przede wszystkim kościół św. Katarzyny, zbudowany przy ul. Głównej ok. r. 1470, pierwotnie prawdopodobnie z drzewa. W latach 1547 — 1551 zastąpiony został murowanym, spłonął w r. 1651 razem z biblioteką kościelną i szkolną, ledwo odbudowany spłonął znowu w r. 1688. Raz jeszcze odbudowany, zamknięty został w r. 1837 z obawy przed runięciem, zaś w r. 1840 od uderzenia pioruna spłonęła i wieża. Na nowo zbudowany w r. 1847, poświęcony został w r. 1850. W r. 1870 odbudowano wieżę ⁴³⁾.

Brak jest wiadomości o dacie i miejscu budowy pierwotnego ratusza. Przypuszczać należy, że znajdował się on koło kościoła, a powstać musiał w XVI w. W czasie pożaru w r. 1688 spłonął doszczętnie, odbudowano go dopiero w r. 1745 i to niezbyt okazale, skoro koszty budowy wyniosły jedynie 638 talarów. Nic więc dziwnego, że w r. 1828 pomieszczenia ratuszowe zostały przez władze budowlane

⁴¹⁾ Deutsches Städtebuch, s. 79 i n.; Słownik Geogr. Król. Polsk., s. 349 i n.; Słownik Geograficzny Państwa Polskiego, s. 1319 i n.

⁴²⁾ A. Lucanus, Preussens, s. 99 i nn.

⁴³⁾ A. Boetticher, Bau-und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, H. VI, s. 63.

zamknięte, a urzędy miejskie ulokowano w wynajętych prywatnych mieszkaniach. Nowy ratusz wzniesiono w r. 1867 przy ul. ces. Wilhelma nr 63 (obecnie Wojska Polskiego w pobliżu kościoła).

Nieznane jest nam również pierwotne położenie budynku szkolnego, który spłonął w r. 1688. Nie wiadomo również, czy już wtedy umieszczono go przy ul. ces. Wilhelma nr 63. W każdym bądź razie na tej parceli szkolnej wybudowano w r. 1867 nowy ratusz. Sale szkolne przez pewien czas mieściły się w domu straży pożarnej, zamkniętym również w r. 1828 przez władze budowlane⁴¹⁾. Gimnazjum elckie ukończył w r. 1829 znany bojownik o polskość, Gustaw Gizewiusz. Spędził on okres szkolny pod opieką krewnego, superintendenta Fryderyka Tymoteusza Kriegera, który przez cały okres urzędowania (do śmierci w r. 1845) walczył o język polski w szkolnictwie⁴²⁾.

II. UKŁAD PRZESTRZENNY MIASTA ELKU W OKRESIE KAPITALIZMU

A) Tło historyczne

Okres kapitalizmu przynosi miastu wielką zdobycz, jaką jest założenie dróg żelaznych. Dotychczas prowadziła z Elku droga bita do Królewca, a w r. 1856 zbudowano także szosę do Wystrucia przez Olecko — Gołdap. Na południe zaś szosa prowadziła do Grajewa

Ul. Główna przed I wojną światową

w stronę granicy polskiej. W dniu 8 XII 1868 r. nastąpiło otwarcie linii kolejowej Elk — Królewiec. Zaznaczyć należy, że była to jedna z pierwszych linii kolejowych, budowanych na terenie Prus Wschod-

⁴¹⁾ K. Matthias, Unser neues Rathaus. Festschrift, s. 18.

⁴²⁾ F. Sukertowa-Biedrawina, Z zagadnień walki o szkołę polską w diecezji elckiej... Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1 (59) 1958, s. 62 — 68.

nich, a założenie jej spowodowane zostało strategiczno-handlowym położeniem Ełku w pobliżu granicy rosyjskiej. Bezpośrednie połączenie z granicą Ełk uzyskał w r. 1871 przez przeprowadzenie linii kolejowej do Grajewca, następnie w r. 1879 do Gołdapi, do Pisz w r. 1885, wreszcie kolejki wąskotorowej do Orzysza i sąsiednich miejscowości. W ten sposób Ełk stał się ważnym węzłem kolejowym, co miało tym większe znaczenie dla jego rozwoju, że utowarowanie po reformie uwłaszczeniowej gospodarstw chłopskich zwiększyło w mieście podaż produktów rolnych. Po wybudowaniu wschodniej linii kolejowej osiedliło się w Ełku sześciu kupców zbożowych z Królewca. Równocześnie wzrosło zapotrzebowanie na towary rzemieślnicze i przemysłowe. W związku z powyższym Ełk przeżywa w drugiej połowie XIX w. ponowny rozkwit tak na polu gospodarczym, jak i kulturalnym. Potwierdza to szybki wzrost liczby mieszkańców i tak, gdy w r. 1850 było ich tylko 3.898, to w r. 1880 jest ich już 6.671, w r. 1910 — 13.428 (w tym 7.302 mężczyzn), w r. 1925 — 15.159, a w r. 1937 — 16.020 ⁴⁶⁾.

Poważną klęskę dla Ełku przyniosły lata I wojny światowej. Ełk znalazł się na bezpośredniej linii frontu, w okresie od 19 VIII 1914 do 14 II 1915 r. przeżywał trzykrotnie okupację rosyjską. W czasie ustawicznych walk miasto zostało w dużej części spalone, ludność zaś ewakuowana ⁴⁷⁾.

Jak już wspomniano, utworzenie w Ełku węzła kolejowego wpłynęło dodatnio na jego rozwój gospodarczy. Rozbudowuje się tutaj szybko przemysł, powstają takie zakłady, jak fabryki maszyn, sklep, konserw, tartaki, cegielnie, browary, młyny, farbiarnia. Rozwija się rzemiosło, kwitnie handel. W związku z tym wzrasta zapo-

Ogony widok Ełku

trzebowanie na fachowców, co z kolei pociąga za sobą rozwój szkolnictwa. Powstaje więc w r. 1910 szkoła rzemieślnicza, przekształcona następnie w przemysłową, zaś w r. 1918 — szkoła handlowa. Obie te szkoły połączone w r. 1920 w szkołę zawodową. W r. 1902 reaktywo-

⁴⁶⁾ Deutsches Städtebuch, s. 79; Gollub H., Lyck — 500 Jahre, Festschrift, s. 16 i nn.

⁴⁷⁾ Reinberger, Die Russen in Lyck, Festschrift, s. 93 i nn.

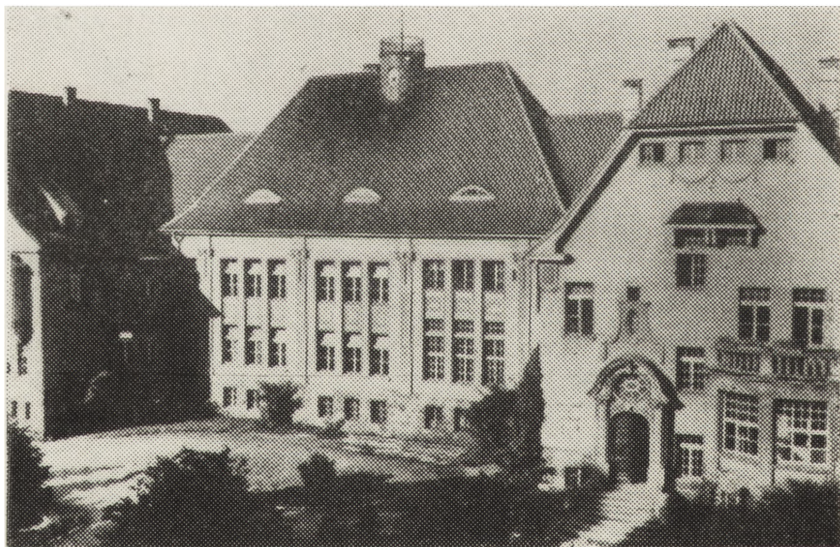
wano seminarium nauczycielskie. W r. 1920 dawną szkołę miejską podzielono na 2 szkoły: męską i żeńską. Z czasem ta ostatnia podniesiona zostaje do rangi liceum.

W Elku rozwija się ruch kulturalno-społeczny i w jego ramach polsko-niemiecka walka o Mazurów. Odbija się to szczególnie wyraźnie na odcinku prasy. Świadectwem tego jest czasopismo „Przyjaciel Ludu Łecki”, wydawane przez Wilhelma Menzla, nauczyciela gimnazjalnego i drukarza, a redagowane przez jego ucznia, znanego bojownika o polskość Mazurów, Gustawa Gizewiusza, w latach 1842 — 1844. W końcu XIX wieku grupa ludzi postępowych założyła radykalne pismo „Gazetę Ludową”, redagowaną przez Karola i Hugona Barków i in. Wychodziła ona w Elku od 1 I 1896 do 1901 r.

W odróżnieniu od prześladowanej przez władze pruskie oraz germanizatorów prasy polskiej — niemiecka prasa wychodzi bez przerwy i bez przeszkód, począwszy od r. 1840 (zwłaszcza „Lycker Zeitung”). Ze stowarzyszeń, działających na terenie Elku, wymienić trzeba, założoną w r. 1896 przy współudziale Karola Barkego, Mazurską Partię Ludową oraz zorganizowany przez Worgitzkiego w czasie plebiscytu proniemiecki Mastrenbund. Niemczeniu się ludności sprzyjał niewątpliwie stacjonujący tu stale garnizon niemiecki. Wynikiem tej akcji prowadzonej z dużym nakładem pieniędzy i sił oraz terrorem, był rezultat plebiscytu — za przyłączeniem do Niemiec padło 8.339 głosów, do Polski zaś tylko 7⁴⁹⁾.

B) Przemiany przestrzenne

Przemiany przestrzenne Elku w drugiej połowie XIX w. zachodzą przede wszystkim pod presją rosnącej w niezwykle szybkim tempie liczbie ludności. Oczywiście jako teren mieszkalny nie wystarcza już

Budowle z okresu międzywojennego

⁴⁹⁾ H. Gollub, Lyck — 500 Jahre, Festschrift, s. 16 i nn.; Ostpreussisches Städtebuch, s. 121 i nn.; Deutsches Städtebuch, s. 80; Warmia i Mazury, cz. II, s. 191 i nn.

ul. Główna, przemianowana w czasie I wojny światowej na ul. cesarza Wilhelma, od r. 1945 — ul. Wojska Polskiego. Rozebrana zostaje więc palisada, a miasto rozwija się przede wszystkim w kierunku dworca kolejowego, położonego na wschód od ul. Głównej. Sama ul. Główna, ciągnąca się na przestrzeni 1,7 km i licząca 163 numery, zachowuje swój dawny charakter. W okolicy b. Bramy Niemieckiej znajduje się półwysep, na którym dawniej wypasano konie (stąd nazwa Rossgarten), w XIX w. przekształcił się on w miejsce wypoczynkowo-rozrywkowe. Odcinek ul. Głównej mniej więcej do dzisiejszej ul. Wylotowej stanowił przedmieście garncarzy, w tej okolicy znajdowała się też brama miejska, a za nią rozpoczynało się właściwe miasto. Część ul. Głównej między nr 34 i 42, w miejscu gdzie ulica tworzy wzniesienie, zwano dawniej Groblą Filozofów. Z części rynkowej ulicy prowadziła ul. Zamkowa do mostu, łączącego miasto z wyspą. Nieliczne fragmenty zamku książęcego wchłonięte zostały przez nowy budynek, w którym od r. 1888 mieściło się więzienie. Dalej za zamkiem-więzieniem biegła szosa, wiodąca do Pizsa. W dalszych partiach ul. Głównej spotykamy jedynie kilka uliczek prowadzących nad brzeg jeziora. Kończy się zaś ona przy moście nad rzeką Elk, oficjalnie zwanym Gizewiusza (ku czci Tymoteusza), potocznie zaś „Powolibrücke”. Tam też znajdowała się Brama Polska.

W roku 1841 nie opodal kościoła odsłonięty został pomnik generała Güntera, który w r. 1788 przybył na czele pułku „Towarzyszów” (do którego skierowywano Polaków z Prus Wschodnich, a później Nowoschodnich). Jako kcmendant Elku stacjonował do r. 1795, położył duże zasługi w rozwoju miasta⁴⁹). Günter dbał o to, aby jego żołnierze uczęszczali na polskie nabożeństwa. Pomnik jego został usunięty w roku 1945.

Wzrastająca w drugiej połowie XIX w. ludność osiedlała się wzdłuż trzech ulic, prowadzących do dworca. Są to ulice: Kościuszki (Yorkstrasse, dawniej Mühlenstrasse od wiatraka, który spłonął około r. 1890), Armii Czerwonej (Hindenburgstrasse, dawniej Bahnhofstrasse) i Adama Mickiewicza (Bismarckstrasse, dawniej Kraskastrasse, potem Neuestrasse). W ten sposób powstał prostokąt, poprzecinany ulicami poprzecznymi, w granicach którego zaczęła osiedlać się ludność, ale w początkach XX w. wiele jeszcze było parcel pustych. Na terenie, położonym za dworcem, powstała dzielnica domków jedno- i dwurodzinnych.

W latach trzydziestych XX w. miasto rozwijało się wokół najbliższych terenów, położonych w okolicach wspomnianego prostokąta oraz b. Bramy Niemieckiej.

Odnośnie położenia ważniejszych obiektów ustalić można, że przy ul. Kościuszki znajdował się najpierw budynek szpitala garnizonowego, następnie urzędu skarbowego oraz tartak Gaspary'ego. Przy ul. Armii Czerwonej skupiały się banki i urzędy, hotel oraz niektóre instytucje handlowe. Ulica ta przez długi czas zabudowana była tylko w części, przytykającej do ul. Głównej. Przy ul. Mickiewicza mieścił się stary szpital, spichrze, cegielnie i redakcja „Lycker Zeitung”. Zabudowa tej ulicy trwała jeszcze w latach trzydziestych. Przy placu 1 Maja, niegdyś najpiękniejszym w Elku (Louisenplatz)

⁴⁹) M. Orłowicz, Ilustrowany Przewodnik s. 85; A. Boetticher; Masuren, s. 66.

mieściły się we wzniesionym w 1925 r. budynku magistrat i starostwo. Przy ul. Chopina 4 znajdował się s'law, obecnie osuszony i zabudowany ⁵⁰⁾).

W porównaniu do innych miast b. Prus Wschodnich Elk wyszedł obronną ręką z działań wojennych w 1945 r. Zniszczenia nie przekraczają 25%. Niemniej jednak pożary XIX w. i zniszczenia wojenne z r. 1914 pozbawiły Elk całkowicie zabytków. Jedynym reliktem przeszłości jest kształt obecnej ul. Wojska Polskiego, tj. dawnej ul. Głównej.

Obecnie Elk rozwija się jako jeden z ważniejszych na tych terenach ośrodków przemysłowo-kulturalnych, a rozbudowa jego koncentruje się — rzecz znamienna — w kierunku za dawną Bramą Polską. We wrześniu 1958 r. przy ul. Armii Czerwonej uroczystie odsłonięty został pomnik ludowego poety mazurskiego, Michała Kajki

Pomnik poety mazurskiego Michała Kajki

z Ogródka, syna ziemi ełckiej, w setną rocznicę jego urodzin. Pomnik wykonany został według projektu art. rzeźbiarki B. Switycz-Widackiej z Olsztyna. .

⁵⁰⁾ R. Bramer, Strassen- und Flurnamen in Lyck, Festschrift, s. 81 i nn.